

Ziya Gökalp’de Din ve Medeniyet İlişkisi

*Recep Kılıç**

Bu yazıda Ziya Gökalp’in din ve medeniyet anlayışının ne olduğundan daha çok din ile medeniyet arasında kurduğu *ilişki* üzerinde durulacaktır. Dolayısıyla Gökalp’in din ve medeniyetten ne anladığı meselesi, sözünü ettiğimiz ilişkinin açıklığa kavuşmasına yardımcı olacak kadar ele alınacaktır.

Gökalp’in din ve medeniyet arasında kurduğu ilişki ile ilgili görüşlerini, ağırlıklı olarak, ‘*ümme programı*’ adını verdiği projeyi takip ederek çıkarmaya çalışacağız. Esasen söz konusu program bugün için, “*tarihî bir vesika*”¹ olmaktan öte bir anlam ifade etmez Buna rağmen bu programdan hareketle adı geçen ilişkinin niteliği ile Gökalp’in İslâm dünyası için hangi tür ‘milletlerarası bir birlik’ düşündüğünü çıkarmamız ve özellikle de din anlayışı hakkında fikir sahibi olabilmemiz mümkün olacaktır. Dolayısıyla Gökalp’in İslâm dünyası ile ilgili projesi üzerinde, onun din ile medeniyet ve din ile beşerî disiplinler arasında kurduğu ilişkiyi merkeze alarak duracağız.

“Türkçülerin gayesi, muasır bir İslâm Türklüğüdür. Türkçülerin millet mefkûresi Türklükse, ümme mefkûresi de İslâmlıktır. Bence Türkçülerin ayrı-

* *Doç. Dr.*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1. Erol Güngör, “Ziya Gökalp ve ‘Türkçülükte Din’ Meselesi”, *Atsız Armağanı*, Komisyon, İstanbul 1976, 274.

ca bir ümmet programları da olmalı ve başlıca esasları da şunlar bulunmalıdır”²² diyen Gökalp’in söz konusu programında altı madde vardır

8 Ağustos 1329 (1913) tarihli Türk Yurdu dergisinde ümmet programının maddeleri şu şekilde belirtilmiştir:

1. Bütün İslâm kavimleri arasında ortak olan Arap harflerini değiştirmeksizin muhafaza etmek,
2. Bütün İslâm kavimlerinde ilim terimlerini ortak hale getirmek için İslâm ümmeti arasında sırf bu iş için kongreler düzenlemek ve terimleri Türkçe’den, Arapça’dan ve kısmen de Farsça’dan yapmak (bu gayenin gerçekleştirilebilmesi için Paris’te Türk, Mısırlı, Hintli ve İranlı öğrenciler arasında bir anlayış birliği oluşmuştur.)
3. Bütün İslâm kavimlerinde ortak bir eğitim anlayışının oluşması için eğitim kongreleri düzenlemek,
4. Bütün kavimlerde başlangıcı hicret olan ortak bir güneş takvimi tesis etmek,
5. Bütün İslâm kavimlerinin *cemaat teşkilatları* arasında³ daimî bir irtibat vücuda getirmek,
6. İslâm ümmetinin sembolü olan “hilâl”in kutsallığını muhafaza etmek.”²⁴

Gökalp’in, bu program çerçevesinde, İslâm milletleri arasında kültürel bir birlik meydana getirme niyetinde olduğu açık bir şekilde gözükür. Kültürel bir birliğin gerçekleştirilebilmesi için; *Arap harflerinin muhafaza edilmesini*, müslümanlar arasında *ilmî terimlerin ortaklığını sağlamak ve ortak bir eğitim sistemi geliştirebilmek* için kongreler düzenlemeyi, *hicreti esas alan takvim kullanmayı*, *müftülük teşkilatları (cemaat teşkilatları) arasında daimî bir bağ kurmayı ve hilal’in kudsiyetini muhafaza etmeyi* teklif eder.

1913’de teklif ettiği hicreti esas alan takvim kullanmak fikrinden kısa süre içinde vazgeçmiş olmalıdır ki, Türk Yurdu’ndaki makaleler 1918 yılında kitap haline getirilirken bu teklif metinden çıkarılmıştır.

Türkçülük fikrinin temsilcisi olan Gökalp’in, Arap harflerinin muhafazasını teklif etmesi; ilmî terimler konusunda sadece Türkçe’den değil de Arapça ve

2. Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, Hazırlayan İbrahim Kutlu, Ankara 1976, Kültür Bakanlığı Yayını, s. 53-54.
3. Bu ifade, 1918’de ‘*müftü teşkilatları*’ haline gelecektir; vurgular bana aittir. R.K.
4. Z. Gökalp, a.e., s.54-55. İfadeler kısmen sadeleştirilmiştir.

Farsça'dan da istifade edilmesi gerektiğini savunması, ilk bakışta kendi içinde bir tutarsızlık gibi algılanabilir. Ancak, onun medeniyet ile dinin kutsal kitabı arasında kurduğu yakın ilişki gözönünde bulundurulduğunda, Gökalp açısından ortada tutarsızlık kalmaz.

Mart 1328 (1912) tarihli Türk Yurdu dergisinde *Türkleşmek - İslâmlaşmak - Muasırlaşmak* başlığı ile yayımladığı yazısında Gökalp, din kitabı'nın sadece dinin kurallarını değil aynı zamanda medeniyetin de "umde, kaide ve düsturlarını" yazdığını ve milletler arasında "milletlerarası birlik ruhu"nu başlattığını söyler. Kendi ifadeleri aynen şöyledir:

"... gazete, halkın içtimaî ve mahallî hissiyatını yevmî ve hissî renklerle mülevven olarak tasvir ettiği için nasıl 'milliyet' mefkuresini doğuruyorsa, kitapta dinin ve dinden müştak olan sair marifet ve ilimlerin yani medeniyetin umde, kaide ve düsturlarını mücerred ve kat'î bir üslupla yazarak milletler arasında müşterek olan hayatı, yani beynelmileliyet ruhunu ibdâ eder."⁵

Bu ifadelerden herhangi bir yoruma ihtiyaç duymaksızın açıkça anlaşılan kısaca şudur: Medeniyetin ilke ve kurallarını yazmak suretiyle milletler arasında '*milletlerarası birlik*' ruhunu başlatan din kitabıdır. O zaman bu '*milletlerarası birlik*' ruhunu korumak için, yani dinin ilke ve kurallarını koyduğu medeniyet içinde kalmak için, öncelikle iki şey yapılmalıdır: İlk olarak din kitabının yazıldığı harfleri muhafaza etmek, ikinci olarak da ilmî terimleri oluştururken bu kitabın dilinden istifade etmektir.

Din kitabı ile medeniyet arasında âdata bir sebeplilik ilişkisi kurduğu dönemde (1913'de) Gökalp, din kitabının harflerini korumayı dinî bir gereklilik olarak görecekti, bu gerekliliği de şu şekilde izah edecekti:

"Sosyolojiye göre bir dine⁶ mensup milletler bir milletlerarası birliktir. Türk dili de, Türk kavmi gibi, İslâm âilesine⁷ girdikten sonra harfler ve terimler açısından islâmî bir şekil aldı. O halde milletlerarası birlik ruhunu başlatan âmil, 'kitap' ve dolayısıyla dindir⁸. Binaenaleyh Türklükle İslâmlık, biri 'milliyet' diğeri '*milletlerarası birlik*' mahiyetlerinde oldukları için aralarında asla çatışma yoktur."⁹

5. Z. Gökalp, a.e., s.8-9.

6. 1918'de 'medeniyete' olarak değişecektir.

7. 1918'de 'İslâm medeniyetine' olarak değişecektir.

8. 1918'de 'medeniyet'dir.

9. Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, s.11.

Din veya din kitabı ile medeniyet arasında sebeplilik ilişkisi kurduğu içindir ki Gökalp, İslâmiyete girdikten sonra Kur'an'ın yazılı olduğu dilin harflerini almamız konusuna, dinî bir değer atfetmekte ve bunu sosyolojik verilerle de temellendirme yoluna gitmektedir. Bu sebepten de ilmî terimleri yaparken Arapça'dan ve Farsça'dan istifade etmemiz gerektiğini savunur. İlmî terimler din kitabının dilinden yapılmalıdır çünkü "bir millette önce din kitapları yazılır; sonra ahlâk, hukuk, edebiyat, ilim, felsefe gibi marifet şubeleri dinden teşa'ubla teşekkül ettikçe bunlara ait kitaplar da yazılmağa başlar."¹⁰ Bu konudaki görüşünü Avrupa milletlerindeki uygulamayla da destekleyen Gökalp'in söyledikleri oldukça açıktır:

"Avrupa milletleri İncil-i şerifi Yunan dilinde korunmuş olarak buldukları için, ilim terimlerini Yunanca'dan almışlardı. Daha sonra hristiyanlık noktasından Latin dili Yunancaya yardım ettiği için, Cermen ve İslav milletlerine Latince'den de birçok terim geçti. İslâm kavimleri, terimlerini Arapça'dan kısmen de Farsça'dan aldılar"¹¹

Gökalp'in ilmî terimler konusunda 1918'de savunduğu bu görüşler 1924'de değişecektir. Bu değişikliğin sebebi; Türklerin yeni bir '*milletlerarası birliğe*', yeni medeniyet zümresine girmiş olmaları gibi gözükmektedir.

İlmî terimler konusunda Gökalp'in düşüncelerini şekillendiren mantık şudur: "Bir millet hangi medeniyet zümresine, hangi milletlerarası birliğe mensupsa, onun bütün ilmî kavramlarını, felsefî görüşlerini, edebî hayallerini ve lirik duygularını ifade edecek hususî kelimelere sahip olması da lazımdır."¹² Türklerin 1924'de Avrupa medeniyetine kesin olarak girmeğe kararlı olduklarını gören Gökalp, bütün Avrupalı kavramları ve manaları ifade edecek yeni kelimelere muhtaç olduğumuzu düşünür. Bu durumda yapılması gereken şey;

"Batı dillerinde yazılmış bütün edebiyat şaheserleri ile ilmî ve felsefî monografilerin, yeni Türkçeye, ... büyük bir itina ile tercüme edilmesi"¹³ ve "Türçede Arap ve Fars dillerinin kapitülasyonları ilga olunarak, bu iki dilin ne sigaları, ne edatları, ne de terkipleri dilimize sokulmaması"¹⁴ gerekir.

10. Gökalp, a.e., s. 8.

11. Gökalp, a.e., s. 9.

12. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, tarihsiz, Beşinci Baskı, s. 121.

13. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 122.

14. Gökalp, a.e., s. 126.

İlmî terimler konusunda Gökalp, mensup olunan medeniyet dairesini esas almaktadır. Bunun mantıkî sonucu olarak da, İslâm merkezli bir medeniyete mensup olduğumuz dönemde Arapça ve Farsça'dan terim yapmamız gerektiğini; müsbet ilim merkezli olduğunu düşündüğü Avrupa medeniyetine mensup olduğumuz dönemde ise Arapça ve Farsça'dan kurtulup Batı dillerinden istifade etmemiz gerektiğini savunmaktadır.

Ümmet programında, İslâm milletleri arasında ortak bir eğitim sistemi geliştirebilmek için eğitim kongreleri düzenlemeyi teklif eden Gökalp'in bu ortak eğitim sisteminden ne anladığını, 'Terbiye'¹⁵ başlıklı yazısından çıkarmak mümkündür.

"Bir mektep programına göz gezdirdiğimiz zaman, çocuklarımıza üç türlü bilgi öğrettiğimizi görürüz. Evvela millî dil ve edebiyatımızı, millî tarihimizi öğretiyoruz. İkinci olarak, Kur'an-ı Kerim, tecvit, ilm-i hâl gibi dersler ve İslâm tarihi ile İslâm lisanları okutuyoruz. Üçüncü olarak, matematik, tıp gibi ilimleri ve bu ilimleri öğrenmeğe yarayan yabancı diller ili el işleri, idman gibi hüneler öğretiyoruz. ... O halde bizim için tam bir terbiye, üç kısımdan oluşur: Türk terbiyesi, İslâm terbiyesi, asır terbiyesi."

Üçlü bir eğitim anlayışına sahip olan.¹⁶ Gökalp'in;

Diyanet'le ilgili görüşlerini, ümmet programında yer alan "*İslâm kavimleri müftî teşkilatları arasında daimî bir irtibat vücuda getirmek*" maddesi çerçevesinde değerlendirebiliriz. Ancak buna geçmeden önce onun medeniyet veya milletlerarası birlik anlayışında karşılaştığı bir ikileme dikkat çekmekte, konumuz açısından fayda vardır.

15. Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak içinde, s. 56-61.

16. Bunların birbirlerinden nasıl ayrılacağı konusunda şunları söyler:

"Bu üç terbiye, birbirinin muavin ve mükemmili olmakla mükelleftirler. Halbuki selâhiyetlerinin daireleri ve bu dairenin hudutları mâkul ve muhik bir surette tayin ve tahdit edilmezse, yekdiğerine muâriz ve muhâsım da olabilirler.

Asır terbiyesi, maddiyat sahasında kalmayarak maneviyat âlemine tecavüz ettiği dakikada İslâm ve Türk terbiyelerinin hukukuna taarruz etmiş olur. Millî ve dinî terbiyelerin hudutlarını tayin etmek ise daha güçtür. İslâm ananelerinden hangilerinin doğrudan doğruya İslâmiyete, hangilerinin Arap, Fars yahut Türke ait olduğunu göstermek amîk tetkiklere muhtaçtır.

Binaenaleyh "İslâm terbiyesi", esas itibariyle Türk ve asır terbiyelerini kabul etmekle beraber, bunlar tarafından kendi sahasına vuku bulacak tecavüzlere meydan vermemeğe çalışacak ve aynı zamanda hakiki İslâm akideleri ve anelerini hem bîdayette Arap kavminden intikal eden, hem de bilahare sair kavimlerden istiâre olunan âdet bid'atlerden tefrika ikdam edecektir." (Gökalp, a.e., s.60-61)

Gökalp'in düşüncesinde bir millet için iki medeniyet dairesi veya iki milletlerarası birlik alanı vardır. Bunların birisinin merkezinde din, diğerinin merkezinde ise müsbet bilim vardır. 1913'deki Gökalp "bir dine mensup milletleri bir milletlerarası birlik" kabul ederken, Türklükle İslâmiyet'in birini "milliyet" diğerini "milletlerarası birlik" olarak görüyor ve aralarında asla çatışma olmadığını düşünüyordu. Fakat bir de "çağdaşlaşma (asriyyet) ihtiyacı" vardı. Türkçülerin gayesi, "çağdaş (muasır) bir İslâm Türklüğü"¹⁷ idi. Bu sebepten 1918'de müsbet ilimlere dayalı *yeni ve hakiki* bir milletlerarası birlik'den şu cümlelerle söz etmekteydi.

"... çağdaş (asrî) medeniyet, müsbet ilimlere dayalı yeni bir 'milletlerarası birlik' meydana getirmektedir. Gittikçe, dine dayanan milletlerarası birlikler yerine ilme dayanan hakiki bir milletlerarası birlik kaim olmaktadır. Bir taraftan japonya'nın, diğer cihetten Türkiye'nin Avrupa milletleri arasına girmesi Avrupa milletlerarası birliğine 'din-dışı' (lâ-dinî) bir mahiyet verdiğiinden, gittikçe milletlerarası birlik dairesiyle "ümme" dairesi de birbirinden ayrılmaktadır. Yani bugün Türk milleti Ural-Altay ailesine, İslâm ümmetine, Avrupa milletlerarası birliğine mensup bir cemiyetten ibarettir."¹⁸

Görüldüğü gibi 1913'de Türk milleti için kabul ettiği dine dayanan milletlerarası birlik dairesi, yerini 1918'de ilme dayanan '*hakiki*' bir milletlerarası birliğe bırakmaktadır. Bu bir anlamda, dinin yerini ilmin alması demektir. Gökalp dinden vazgeçme niyetinde olmadığına göre¹⁹, bu ikilemden nasıl kurtulacaktır?

Bir millet için sözkonusu olan iki medeniyet dairesinden din merkezli olanına "ümme", müsbet bilim merkezli olanına da 'milletlerarası birlik' adını vererek konuyu kavramsal çözümlemeyle teorik seviyede çözmeyi denese de, uygulamada çözüm bu kadar basit olmamaktadır. Çünkü en azından Gökalp'in içinde yetiştiği Osmanlı kültüründe dinin ya da din merkezli milletlerarası birliğin çok yönlü talepleri vardır. *Aynı konuda hem dinin hem de ilme dayalı Avrupa milletlerarası birliğinin birbiriyle çatışan talepleri olduğu durumlarda hangisi tercih edilecektir?*²⁰

17. Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, s. 12,153.

18. Gökalp, a.e., s. 13.

19. "Milletimiz ne mukaddes dininden vazgeçebilir ne de hayât-ı asriyenin icâbât-ı zaruriyesinden tecerrüd edebilir. Muktaazay-ı hikmet, bu iki himmetten birini diğerine feda etmek değil, belki onları birbiriyle telife çalışmaktır." ("İttihad ve Terakki Kongresi-I", Ziya Gökalp, Makaleler VIII, Hazırlayan F.R. Tuncer, Ankara 1981, içinde s. 60-61)

20. Burada Gökalp'in sorgulamaksızın benimsediği bazı önkabulleri vardır. Avrupa medeniyetinin ilme dayalı olduğunu, bu sebepten de 'din-dışı' (lâdinî) bir karakter taşıdığını iddia

Bu soru; Batı medeniyeti ile karşı karşıya gelen Osmanlı aydınının, cevabını bulmaya çalıştığı, aydınları adeta birbirinden ayırıştırarak temel bir soru durumundadır ve cevaplandırılması, büyük çapta din'den ne anlaşıldığına bağlıdır. Son dönem Osmanlı aydını, dine yüklediği anlama paralel olarak, bu soruya farklı cevaplar üretmiş ve bu cevaplar çevresinde farklı gruplar oluşturmuşlardır. Durum bugün bile çok fazla değişmiş değildir.

Burada Gökâl'ın din anlayışını bütün yönleriyle ele alabilecek durumda olmadığımızı bir kere daha belirtmekte fayda vardır. Dolayısıyla onun din anlayışı üzerinde, sadece medeniyet ile kurduğu ilişkiyi açıklamaya yetecek kadar duracağımızı belirtmek zorundayız. Ancak burada Gökâl'ın din hakkında söylediklerinin anlamlı hale gelebilmesi için mensup olduğu Osmanlı toplumunda dinin geleneksel olarak işgal ettiği yeri hatırlamakta fayda vardır.

Herşeyden önce Osmanlı, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin ifadesiyle “*din'i asıl, devlet'i fer'*” kabul eden, devleti “*umûr-u din üzerine*”²¹ bina etmiş bir toplum örgütlenmesine sahipti. Bu toplumda din “*şeyhulislamlık*” adı altında kurumlaşmış; fetva, hukuk ve eğitim olmak üzere üç temel faaliyet alanını uhdesine almıştı. Dolayısıyla klasik Osmanlı toplumunda din; bir anlamda hem yaşamayı, hem yargıyı hem de eğitimi yönlendirecek şekilde teşkilatlanmıştı. II. Mahmud döneminden itibaren (1808-1839) şeyhulislamlık kurumunun bu faaliyet alanları daraltılmaya çalışıldığı ve bu yolda Gökâl'ın yaşadığı döneme kadar hayli yol katedildiği doğrudur. Ama Tanzimat döneminde Meşihat-ı İslâmiye hâlâ aşağıdaki dört alanda belirli bir oranda söz sahibi idi. Bunlar;

- 1) Fetvâ makamı,
- 2) Hey'et-i vukelâ üyesi olarak siyasi konularda söz sahibi,
- 3) Şer'î mahkemelerin bağlı olduğu kurum,
- 4) Eğitim teşkilatında medreselerden sorumlu, idi.²²

etmesi bunlardan birisidir. Ama acaba gerçekten öyle midir, diye sorma ihtiyacı bile duymamaktadır. Gökâl'den sonra bu konuda yapılan çalışmalar ve yaşanan tecrübeler, Gökâl'ı doğrulamamıştır.

21. Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhîs'ul-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman, Hazırlayan Dr. Sevim İlgürel, Ankara 1998, 10. Bab; Mübahat Türker Küyel, “Ulemâ-i Kiram” ve “Tafra - Tehille”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Necati Öner Armağanı, c. XL, s. 357'den nakil.
22. Daha geniş bilgi için bkz: Dr. Seyfeddin Erşahin, “Meşihat-ı İslâmiye'den ‘Diyânet Riyaseti’ne (Ziya Gökâl'ın Şeyhulislamlık Tasarısı)”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXXVIII, s. 333-344.

Bütün bunlar; Tanzimat döneminde ve sonrasında dinin, hukuk, siyaset ve eğitim alanlarında eskisi kadar olmasa da yine de belirgin bir şekilde söz sahibi olmaya devam ettiğini gösterir.

Bu durumda cevabını bulmamız gereken soru şudur: *Türk milletinin aynı anda hem İslâm ümmetine hem de Avrupa milletlerarası birliğine mensup olması; hukuk, siyaset ve eğitim alanlarında ne anlama gelmektedir? Yani Türk milleti için bu üç alanı ümmet kavramının delalet ettiği milletlerarası birliğin merkezindeki din mi, yoksa Avrupa milletlerarası birliğinin merkezindeki müsabet bilim mi düzenleyecektir?* “Diyanet ve Kaza”²³ ile “İttihat ve Terakki Kongresi I, II”²⁴ deki Gökalp’in ifadeleri, konuya açıklık getirecek mahiyettedir.

Gökalp’e göre her işin bir “diyanî” boyutu bir de “hukukî” (kazaî) boyutu vardır. Buna bağlı olarak da her iş ile ilgili bir diyanî hüküm bir de hukukî hüküm vardır. İslâmiyet, diyanî hükümlerle hukukî hükümleri birbirinden ayırmıştır.²⁵ Diyanî olan ‘mukaddes olan’ iken, hukukî olan bir dizi iktisadî, sihî, fennî “dünyevî icâbâta tabidir.”²⁶ İslâmiyette diyanî hükümlerle hukukî hükümlerin birbirinden ayırd edildiğini gösteren, hukûken geçerli olup da diyaneten geçerli olmayan pek çok fikhî mesele vardır.²⁷

Diyanî hükümler ile hukukî hükümler arasındaki farkı, Gökalp yaptırım güçleri arasındaki farkta arar. Çünkü ona göre diyanî hükümler, yaptırım gücü “münhasıran uhrevî olan” dinî teklifler iken hukukî hükümler de, dünyevî bir yaptırıma “mâlik olan dinî tekliflerdir. Bundan dolayı hukukî hükümler, ‘dinî hükümler’ cinsinin içinde ise de, ‘diyanî hükümler’ türünün dışında müstakil

23. Ziya Gökalp, Makaleler VIII, Hazırlayan Ferit Rağıp Tuncer, Ankara 1981, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 46-49.

24. Ziya Gökalp, Makaleler VIII, s. 60-71

25. Diyanet ve Kaza, s. 47; Diyanî hükümlerle hukukî hükümler arasında yapılan bu ayrımın tarihi oldukça eskidir. Mesela Hanefî fikhının önemli isimlerinden olan Mergînânî (ö. 593/1197) Gökalp’ten yedi asır önce hükümler arasında böyle bir ayrım yapmaktadır. (Geniş bilgi için bkz. M. Erdoğan, İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, İstanbul 1994, s. 117).

26. a.e., 49.

27. Bu meselelere verdiği örnekler şunlardır: “Faiz almak diyaneten caiz olmadığı halde devr-i şer’î tarihiyle kazâen vakidir. Mürûr-i zamandan dolayı kazâen hakk-ı dâvâ sakıt olursa da diyaneten hak sakıt olmaz. Diyaneten (varise vasiyet) caiz olmadığı halde, (nef’î mülk) yahut (vücut u birre) vasiyet edilmiş mala varisin nasp edilmesi gibi tariklerle kazâen caridir. Hele diyaneten caiz olmadığı halde kazâen caridir. Adalet imkanı yok iken taaddüd-i zevcât dinen gayr-i caiz olduğu ve âmme-i nâs için bunun adem-i imkânı nass-ı Kur’anla müeyyed bulunduğu halde kazâen cari ve muteberdir. Dinen talak Ebğazî’l-helâl iken kazâen hiçbir kayd-i ihtirazî ile mukayyed değildir.” Diyanet ve Kaza, 47-48.

bir türdür. Hukukî hükümler (ahkâm-ı kazâiyye) bugünkü istilaha göre hukuk adını verdiğimiz kaidelerdir. O halde İslamiyette hukuk, dinî hükümlerden sayılsa da diyanî hükümlerden sayılmaz.”²⁸

Bir başka yerde de Gökalp dinin “ibadet ve itikatlardan mürekkep” olduğunu, bu sebepten de “siyasî hukukî, iktisadî, bedîî, lisanî ve ilmî müesseselerden”²⁹ ayırıldığını gerektiğini dile getirir.

İslâmiyette diyanî hükümlerle hukukî hükümler birbirinden bu şekilde ayrılmıca, bunların kurumlarının da, kaçınılmaz olarak birbirinden ayrılması gerekecektir. Bu kurumların birisi “Adliye Nezareti”, diğeri de “Dinî İşler Nezareti”dir. Gökalp’in ‘*ümmet programı*’na göre, İslâm kavimleri arasında din işleri ile ilgilenen kurum olan müftülükler arasında daimî bir irtibat kurulmalıdır.³⁰

Burada Gökalp’in ‘*İslâmiyette hukuk, dinî hükümlerden sayılsa da diyanî hükümlerden sayılmaz*’ ifadesine dikkat çekmekte konumuz açısından fayda vardır.

Gökalp’in din içinde ‘*diyânî olan*’ ile ‘*hukukî olan*’ arasında ayırım yapması, diyanî olanı mukaddes kabul edip hukukî olanı ‘iktisadî, sıhhî ve fennî bir dizi dünyevî ihtiyaca tabi’ olarak değerlendirmesi, en azından kendi dönemi için, önemli bir ayırımdır. Bunu; hukukî hükümlerin ortaya çıkan kültürel değişimlere paralel olarak değişime açık olması, ama dinden de bağının kopmaması gerektiği şeklinde değerlendirmek mümkündür. Bir başka ifadeyle *Gökalp’e göre hukuk, bir taraftan toplumun dinî değerleri ile ters düşmeyecek, diğer taraftan da gelişen kültürel ihtiyaçlara cevap verebilecek şekilde yorumlanacaktır.*

‘Ümmet programı’³¹ nın tahlilinin izin verdiği ölçüler içinde ele alabildiğimiz kadarıyla görülen odur ki; Gökalp’in düşünce dünyasında dinin alanı,

28. İttihad ve Terakki Kongresi I, 62-63.

29. Gökalp, “Dinin İçtimaî Hizmetleri II”, Makaleler VIII, içinde, 50.

30. “Bir devletin umur-u diyaniiyesiyle umur-u kazaiyyesi başka başka hizmet-i âmmeler teşkil eder. Binaenaleyh her biri için müstakil bir nezaret lazımdır. Adliye Nezareti Umur-u kazaiyye Nezareti olduğu için alelumum teşkilat-ı kazaiyyenin mezkur nezarete rapt ve ilhakı lazım olduğu gibi meşihat-ı İslamiyye de Umur-i diniyye Nezareti olduğu için, alelumum müessesat-ı diniyyenin idaresi de meşihat-ı ülyaya tevdi olunmak lazımdır.” İttihad ve Terakki Kongresi II, 70-71.

31. Ümmet programı, kültürel bir program olarak, bir bütün halinde gerçekleşmemiştir. Bununla beraber, İslâm ülkeleri arasında İslâm Konferansı gibi toplantıların gerçekleştirilmiş olması, son yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın gerçekleştirdiği ‘Din Şûra’ları, Gökalp’in öngörülerinin hayata geçirilmiş örnekleri durumundadır.

Osmanlıdaki klasik din anlayışına göre, şüphesiz daraltılmıştır. Bu anlayışta din, hukuk ve eğitim alanlarında belirleyici olma iddiasından vazgeçmektedir. Ama bu, hukuk ve eğitim faaliyetlerinin, tamamen dinden kopuk olması anlamına gelmemekte, en azından Gökalp'in ifadeleri, böyle bir anlamaya izin vermemektedir.

Gökalp'in 'ümme't ve 'milletlerarası birlik' kavramları arasında düştüğü ikilemeden kurtulma yolunda teklif ettiği çözüm şekli, şüphesiz tartışılabilir mâhiyettedir, yeteri kadar da tartışılmıştır. Nevarki geçen zaman içinde, onun teklif ettiği çözümü aşan, kapsamlı ve uygulanabilir karakterde çözümlerin üretilmemiş olması da, oldukça düşündürücü olmalıdır.

Gökalp'in İslâm dünyası ile ilgili tasavvurları konusunda merhum Erol Güngör'ün 25 sene önce yaptığı şu tesbitlerine katılmamak mümkün değildir:

"1. Medreselerin kaldırılması ve onların yerine üniversite bünyesi içinde ilahiyat fakültesinin geçmesi Gökalp'in yukarıdaki düşüncelerinden çıkma bir tatbikattır. Zaten Yeni Hayat'ta neşrettiği "Küllîye" adlı manzumede (1918) medresenin sadece din adamı yetiştiren -İmam - Hatib Okulları gibi - bir müessese olarak kaldığı takdirde ayrı bir mevcudiyeti olabileceğini, bir ilim müessesesi olmak istiyorsa o zaman İlahiyat Fakültesi halinde üniversiteye intikal etmesini teklif ediyordu. Bugün Türkiye'de bir taraftan dinî meslek okulları, bir taraftan da Gökalp'in belirttiği mânâda bir medrese (İlahiyat ve İslâmî İlimler Fakültesi) bulunuyor.

2. İslâm milletleri arasında ortaklığı temin ettiği için muhafaza edilmesi istenen alfabe Türkiye'de kaldırılmıştır, diğer bağımsız İslâm ülkelerinde devam etmektedir.

3. İslâm milletleri arasında ortak ilim terminolojisi kurulması tasavvuru gerçekleşmemiş, her millet kendi terminolojisini kurma yoluna gitmiştir.

4. İslâm milletlerinde ortak bir terbiye sistemi kurulması fikri hiç ele alınmamıştır; esasen bu fikrin gerçekleşmesi bir İslâm birliği kavramından ayrı düşünülemez." Erol Güngör, "Ziya Gökalp ve 'Türkçülükte Din' Meselesi", s. 278.